

OSMANLI DEVLETİ'NİN KUDÜS'Ü TERKETMEK ZORUNDA KALIŞ SÜRECİ (1914-1917)

The Process by which the Ottoman Empire was Forced to Abandon Jerusalem (1914-1917)

İsmet ÜZEN

Prof. Dr., Kilis 7 Aralık Üniversitesi, İnsan ve
Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü,
Kilis/ Türkiye
ismetuzen@gmail.com

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type:

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 14.11.2025

Kabul Tarihi / Date Accepted: 30.12.2025

Yayın Tarihi / Date Published: 28.02.2026

DOI: 10.71096/cakutad.1823608

İntihal | Plagiarism

Bu makale, Turnitin yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.
This article has been scanned by Turnitin. No plagiarism detected.

Değerlendirme | Peer-Review

İki Hakem / Çift Kör Hakem

Double anonymized - Two External

Atıf | Citation

Üzen İ. (2026). Osmanlı Devleti'nin Kudüs'ü Terketmek Zorunda Kalış Süreci (1914-1917). ÇAKÜTAD, 6 (1). s. ÖS17-27.

Telif Hakkı | Copyright

(CC BY-NC 4.0) Uluslararası Lisansı altında lisanslanmıştır.

Licensed under the (CC BY-NC 4.0) International License.

Etik Beyan | Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği ve yazarının sorumluluğunda olduğu beyan olunur.

It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Etik Kurul İzni | Ethics Committee Permission

Bu çalışma için etik kurul izni gerekmemektedir. Yaşayan hiçbir canlı (insan ve hayvan) üzerinde araştırma yapılmamıştır.
Ethics committee permission is not required for this study. No research has been conducted on any living creature (human or animal).

Finansman ve Çatışma Beyanı | Grant Support and Conflict of Interest

Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Makalenin yazarı, bu çalışma ile ilgili herhangi bir kurum, kuruluş, kişi ile mali çıkar çatışması olmadığını ve yazarlar arasında çıkar çatışması bulunmadığını beyan eder.

The author of the article declares that there is no financial conflict of interest with any institution, organization, or person related to this study and that there is no conflict of interest between the authors.

Yazar Beyanı/ Author's Statement:

-

Öz

Kudüs tarihte birçok devletin yönetimine geçtikten sonra 1516'da Osmanlı Devleti'nin yönetimine geçti. 19. yüzyılın sonunda Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu mali sıkıntılar sonucu önde gelen siyonistler Filistin'i satın almaya çalıştı ama ret cevabı aldı. Bu çalışmada, Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na girmesinden Kudüs'ü terk etmek zorunda kalmasına kadar geçen süreç anlatılmaya çalışılacaktır. Bu süreç, İngiltere'nin kontrolündeki Mısır'a Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'nda yaptığı seferler ve başarısızlığın ardından İngilizlerin Filistin'i ele geçirme düşüncesine yönelmesi ve bunu icraat safhasına koyup başarılı olmasından oluşmaktadır. Osmanlı Devleti Süveyş Kanalı'na iki sefer düzenledi ama bunlar başarısız oldu. Türklerin başarısız olması, İngilizlerin Filistin'i özellikle Kudüs'ü ele geçirme iştahını kabarttı. Bu yolla Osmanlı Devleti'ne ağır darbeler indirilmesi düşünüldü. Bu çerçevede, 1917'de üstün kuvvetlerle Gazze üzerine yaptıkları saldırılar başarısızlıkla sonuçlandı. İki başarısızlık üzerine Mısır Sefer Komutanı değiştirildi ve General Allenby Mısır'a gönderildi. İsteddiği bütün imkânlar emrine verildi. Bu arada Osmanlı Devleti dikkatini, kaybettiği Bağdat'ın geri alınmasına çevirdi. Bu yanlış bir stratejiydi. Yapılan bu hata Filistin'inin yarısının kaybına yol açtı. İngilizler, üstün kuvvetlerle Gazze'yi ve yaklaşık 40 gün sonra da Kudüs'ü ele geçirdi. İngiliz ilerleyişi sırasında, İngiliz Hükûmeti yayınladığı bir deklarasyonla Filistin'de bir Yahudi Devleti'nin kurulmasını kabul etti. Türkler Kudüs'ü savunacak güçten düştüğü için şehri savunmayıp terk etti. Gerekçesi de kutsal şehrin dinî mekânlarının yapılacak savunma nedeniyle muhtemel tahribatına meydan vermemektir. Kudüs Mutasarrıfı İzzet Bey, Kudüs belediye başkanına teslim mektubu ve şehrin anahtarını bıraktı. Belediye başkanı da bunları 9 Aralık 1917'de ilk rastladığı İngiliz birliklerine teslim etti. General Allenby 11 Aralık'ta önceden hazırlanan bir törenle şehre girdi. Şehrin ruhuna uygun bir beyanname yayınladı. Böylece 401 yıl Osmanlı egemenliğinde kalan Kudüs el değiştirmiş oldu.

Anahtar Kelimeler: Türkler, İngilizler, Filistin, Kudüs, Gazze Muharebeleri.

Abstract

After passing through the rule of many states throughout history, Jerusalem came under the rule of the Ottoman Empire in 1516. At the end of the 19th century, as a result of the financial difficulties of the Ottoman Empire, prominent Zionists tried to purchase Palestine but were rejected. In this study, the process from the Ottoman Empire's entry into the First World War until it was forced to abandon Jerusalem will be explained. This process consists of the Ottoman Empire's expeditions to Egypt, which was under British control, during the First World War and, after the failure, the British turned to the idea of capturing Palestine and put this into action and succeeded. The Ottoman Empire launched two attacks on the Suez Canal, but they were unsuccessful. The failure of the Turks whetted the British appetite to capture Palestine, especially Jerusalem. In this way, it was planned to deal heavy blows to the Ottoman Empire. In this context, their attacks on Gaza with superior forces in 1917 failed. Following two failures, the Egyptian Expedition Commander was replaced and General Allenby was sent to Egypt. He was given all the resources he could ask for. Meanwhile, the Ottoman Empire turned its attention to recapturing Baghdad, which it had lost. This was a wrong strategy. This mistake led to the loss of half of Palestine. The British captured Gaza with superior forces and, approximately 40 days later, Jerusalem. During the British advance, the British Government issued a declaration accepting the establishment of a Jewish state in Palestine. The Turks abandoned Jerusalem because they were powerless to defend it. The reason was to prevent possible destruction of the religious sites of the holy city due to the defense that would be carried out. Governor of Jerusalem, İzzet Bey, left a letter of surrender and the key to the city to the Mayor of Jerusalem. The mayor handed them over to the first British troops he encountered on December 9, 1917. General Allenby entered the city on December 11th with a pre-arranged ceremony. He issued a declaration in line with the spirit of the city. Thus, Jerusalem, which remained under Ottoman rule for 401 years, changed hands.

Keywords: Turks, British, Palestine, Jerusalem, Gaza Battles.

Giriş

Kudüs'ün tarihi MÖ 4. asra kadar dayanmaktadır. Hz. Davud şehri ele geçirmeden ve Kudüs Krallığı'nı kurmadan önce Kudüs, Yebusilerin elinde bulunuyordu. Hz. Süleyman'ın vefatı üzerine krallık ikiye bölündü. Daha sonra şehir sırasıyla, Babil, Persler, İskender, Ptolemaioslar, Selekiler, Roma, Sasani ve Bizans'ın eline geçti (Harman, 2002, s. 324-325).

Kudüs, 638'de Hz. Ömer devrinde İslam hâkimiyetine geçti. Emeviler döneminde Kubbe-tü's-sahra ve Mescid-i Aksa inşa edildi (Avcı, 2002, s. 327; Buhl, 1977, s. 957). Şehir, sırasıyla Abbasi, Tolunoğulları, İhşidiler, Fatımiler, Selçuklular, (Avcı, 2002, s.328-329) Fatımiler, Haçlılar, Eyyubiler ve Memluklerin eline geçti (Buhl, 1977, s. 901).

Yavuz Sultan Selim, 24 Ağustos 1516 tarihinde Mercidabık Muharebesi ile Kansu Gavri komutasındaki Memluk Devleti ordusunu mağlup edince Filistin yolu açıldı. Yavuz Sultan Selim 30 Aralık 1516'da Kudüs'e girdi (Emecen, 2009, s. 411-412). O tarihten 9 Aralık 1917'ye kadar Kudüs 401 sene Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetinde kaldı.

19. yüzyılda siyonizmin¹ kurucusu kabul edilen Theodor Herzl zengin Yahudi aileleri bir araya getirip büyük bir servet toplamayı hatta toplanan servetle Osmanlı Devleti'nin elindeki Filistin'i satın alma karşılığında Osmanlı Devleti'nin mali durumunu düzeltmeyi düşündü. Zengin Yahudi ailelerini bir araya getirip sermaye toplama düşüncesi suya düşünce 1897'de İsviçre'nin Basel şehrinde siyonizme yatkın Yahudilerin katıldığı bir kongre düzenleyerek ilk adımı attı (Öke, 2012, s. 40-41).

Filistin'in Yahudilere verilmesi konusunda, Herzl 1896-1902 yılları arasında beş kere İstanbul'a geldi. İlk gelişinde Padişah 2. Abdülhamit ile görüşmemiş ama padişah kendisine düşüncelerini aracı vasıtasıyla ilettiler. Herzl'e iletilen mesajda, Filistin'in padişahın şahsına ait olmayıp milletin malı olduğu, toprak satamayacağı, *"canlı bir beden üzerinde ameliyat yapılmasına müsaade"* etmeyeceği belirtilmekteydi. 1901'de padişahla bizzat görüşme imkânı bulan Herzl, Yahudilerin Filistin'e yerleşmesi kabul edilirse Yahudilerin Osmanlı borçlarını ve ekonomisini Batı'nın vesayetinden kurtarabileceğini söyledi. Padişah bir plan sunmasını önerdi. Herzl, bir ay sonra gönderdiği raporda yaklaşık iki yıl içinde Yahudi bankerlerin Avrupa borsasındaki Osmanlı borçlanma tahvillerini toplayabileceklerini, bunun karşılığında Yahudilere Filistin'de yerleşme ve özerk bir idare kurma hakkının verilmesini istedi. Abdülhamid'in cevabı ret oldu. 1902'de İstanbul'a çağrılan Herzl, Saray Mabeyn İkinci Kâtibi ile görüştü ama görüşmede anlaşma çıkmadı. Aynı yıl Londra Büyükelçiliği vasıtasıyla bir adım daha atıldı ancak Filistin karşılığında Osmanlı borçları konusunda anlaşma sağlanamadı. Öke'ye göre, Herzl'in taahhüt ettiği parayı bulması kuşkuluydu ve de zengin siyonistleri ikna etmesi mümkün olmadığı için başarıya ulaşması mümkün değildi. Ayrıca Osmanlı Devleti Siyonistlerin devlet kurma amacıyla Filistin'e yerleşmelerine izin veremezdi (Öke, 2012, s. 49-56).

Birinci Dünya Savaşı başladıktan sonra Osmanlı Devleti iki defa Kanal (Mısır) seferi düzenledi. Osmanlı Devleti, bu seferlerde başarısız olunca, İngilizler Filistin'i ele geçirmeye karar verdi.

3. Gazze Muharebesi'nden sonra İngiliz ordusu Filistin'de ilerlerken ve Kudüs'ün düşmesinden 5 hafta önce ilan edilen Balfour Deklarasyonu Yahudilerin Filistin'de bağımsız bir devlet kurması düşüncesinde bir dönüm noktası oluşturdu. İngiltere Dışişleri Bakanı Balfour, Siyonist Federasyonu Başkanı zengin bankacı Lord Rothschild'a 2 Kasım 1917'de, gönderdiği bir mektupta

¹ Öke, Siyonizm'i *"Yahudilerin Filistin'de bağımsız bir devlet şeklinde yerleşmesi ve orada Yahudiliğin tüm kurumları ile dirilmesini amaçlayan evrensel bir hareket"* şeklinde tanımlamaktadır (Öke, 2012, 129).

İngiltere'nin Filistin'de bir Yahudi Devleti'nin kurulmasını kabul ettiğini resmen bildirmiştir (Armaoğlu, 1988, s. 200).

Bu çalışmada, Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na girmesinden Kudüs'ü terk etmek zorunda kalmasına kadar geçen süreç anlatılmaya çalışılacaktır. Bu süreç, İngiltere'nin kontrolündeki Mısır'a Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'nda yaptığı seferler ve başarısızlığın ardından İngilizlerin Filistin'i ele geçirme düşüncesine yönelmesi ve bunu icraat safhasına koyup başarılı olmasından oluşmaktadır.

1- Osmanlı Devleti'nin Mısır Seferleri

İlkçağlardan başlayarak Sina yarımadasının Süveyş berzahu Asya ve Afrika arasında bir köprü görevi görmüş hem de Avrupa ve Güney Asya arasındaki deniz ticareti (Baharat Yolu) için de önemli bir nakil bölgesiydi. Süveyş berzahu bu özelliğiyle Asya'dan Mısır'a geçişte, Mısır'daki devletlerin de Filistin ve Suriye'yi istilasında tek uygun nokta idi. 1488'de Avrupa'nın Ümit Burnu'nu dolaşarak Hindistan'a ulaşması Avrupa'yı Akdeniz ülkelerine bağımlı olmaktan kurtarmıştı. Böylece Akdeniz limanları bir süre önemini yitirmişti.

Konumuz açısından Mısır ve Süveyş'in yanında Hindistan'a da yer vermek gerekir. Hindistan'ın önemi, baharatları, yeraltı ve yer üstü kaynaklarının zenginliğinden, bu zenginliğin Avrupa tarafından bilinmesi ve ihtiyaç duyulmasından kaynaklanmaktaydı. Portekiz ve Fransızları Hindistan'dan çıkarmayı başaran İngilizler, 2 Ağustos 1858'de burayı kendine bağladı ve Hindistan ile ilgili bir bakanlık bile kurdu (Doğan-Erdoğan, 2017, s. 840-845). Hindistan, Birinci Dünya Savaşı'nda İngiltere için önemli bir asker sağlama kaynağı olacaktı.

Napolyon Bonapart, 1797'de İngiltere'yi dize getirmenin en önemli yolunun Mısır'ı ele geçirmek olduğuna inanıyordu (Hoskins, 1966, s. 55). Yine ona göre, "Mısır'ın efendisi Hindistan'ın da efendisiydi" (Üzen, 2011, s. 36). Mısır'ın ele geçirilmesi için Fransız Hükûmeti kendisini görevlendirdiyse de sefer başarısızlıkla sonuçlandı (Karal, 1938, s. 29). Yarım asır sonra 1854'te Fransız Ferdinand de Lesseps Akdeniz ve Kızıldeniz'i birleştirecek Kanal projesini Mısır Hidivi Said Paşa'ya kabul ettirdi. Kanal'ın temeli 1859'da atıldı ve 1869'da açılışı yapıldı. Daha sonra yapılan düzenlemelerle birlikte Süveyş Kanalı'nın uzunluğu 169 km, genişliği 120-200 m. derinliği 12-13 m'ye ulaştı (Üzen, 2011, s. 43-51). Böylece Hindistan ile Londra arasındaki mesafeyi hayli kısaltan bu kanalın Fransız şirketi tarafından işletilmesine İngiltere'nin sıcak bakmayacağı açıktı. Nitekim 1882 yılında Mısır'daki Batı karşıtı eylemleri bahane eden İngiltere, Mısır'ı işgal etti (Longgood, 1957, s. 76-77) ve 1954 yılına kadar orada kaldı.

Avrupa'nın iki bloka ayrılması ile yalnız durumda bulunan Osmanlı Devleti, 1911-1912 Trablusgarp Savaşı ve 1912-1913 Balkan Savaşı sırasında ve sonrasında özellikle İngiltere ve Fransa ile ittifak arayışına girmiş ama bu çabaları kabul görmemişti. Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasından hemen önce Alman İmparatoru Osmanlı Devleti'nden gelen teklif üzerine hemen bir ittifak antlaşmasının yapılmasını emretmiştir. Böylece 2 Ağustos 1914'te Türk-Alman ittifak antlaşması imzalanmıştır (Özgüldür, 2021, s. 477-483).

İttifak antlaşmasından bir hafta sonra Almanya, Osmanlı Devleti'nin en kısa zamanda savaşa katılarak olabildiğince çok Rus ve İngiliz kuvvetlerini kendisine çekmesini, Mısır ve Kafkasya'ya karşı harekete geçilmesini istemeye başladı (Kressenstein, 1943, s. 13). Almanlara göre, Mısır ve Süveyş Kanalı İngiliz İmparatorluğu'nun "şah damarı" idi (MacMunn-Falls, 1996, s. 7). Buraya yapılacak seferle İngilizlerin Avrupa'ya daha çok Hint tümeni göndermelerini engelleyerek Mısır'da

tutulması ve Çanakkale'ye bir çıkarma yapma düşüncelerine engel olunması amaçlanmıştı (Cemal Paşa, 1977, s. 182).

Cemal Paşa'nın Suriye'ye gelmesi ile daha önce başlamış olan Kanal seferi hazırlıkları hızlandı. Süveyş Kanalı ile 300 km'lik Sina Çölü'nün geçilmesi, noktasında coğrafi ve su ile yiyecek tedariki gibi lojistik sorunlar ayrıca İngilizlerin Süveyş Kanalı tahkimatı gibi sebepler yüzünden kolay olmayacaktı.

Sefere yaklaşık 25.000 kişi katıldı. Bunun yaklaşık 2000'i kanalın güneyindeki Süveyş'e, yaklaşık 2.500'ü kanalın kuzeyindeki Kantara'ya (bunlar hedef şaşırtma amaçlıydı), yaklaşık 20.000'i de kanalın orta kesiminde bulunan İsmailiye'ye saldıracaktı (Cemal Paşa, 1977, s. 198-199; Erden, 1949, s. 38). Kanala hücum 2-3 Şubat 1915 günü yapıldı. İsmailiye bölgesinde baskın tarzında yapılan kanalı geçme teşebbüsü başarısız oldu ve Cemal Paşa geri çekilme emri vermek zorunda kaldı (Cemal Paşa, 1977, s. 203-209).

Bu seferin ardından yeni bir sefer hazırlıklarına başlandı ancak Çanakkale Cephesi'nin açılmasıyla bu harekât 18 ay sonra yapılacaktı. İhtiyaç nedeniyle Türkler Suriye'den (Cemal Paşa, 1977, s. 217), İngilizler de Mısır'dan kuvvet çekerek Çanakkale Cephesi'ne gönderdi (MacMunn-Falls, 1966, s. 56-60). İki sefer arası dönemde Türkler Süveyş Kanalı'nın çeşitli bölgelerine mayın koyarak sabotajlar ve baskınlar yaparak İngilizleri rahatsız etmeye devam etti (T.C. Genelkurmay, 1979, s. 300-317). İngilizler de Türk topçusunu kanaldan uzak tutacak şekilde savunma hattını Sina içine doğru genişletti. Ayrıca kanaldan Sina'ya doğru demir yolu hattı ve Nil'den tatlı su boruları döşenmeye başlandı (MacMunn vd, 1996, s. 97-98 ve 169). Böylece Filistin'e ilerlemenin ilk adımı da atılmış oldu. Çanakkale Cephesi'nin kapanmasından sonra bölgede hareketlilik başladı.

Almanların Avrupa cephesinde sıkışık bir vaziyette bulunmasından dolayı Mısır'dan Avrupa'ya kuvvet gönderilmesini istemeleri üzerine 18.000 kişiyle üstelik çölün en sıcak mevsiminde İkinci Kanal Seferi yapıldı. Romani Muharebesi'nde Türk ordusu yaklaşık 4.000 zayıyat verdi ve geri çekildi. Ardından Kanal Seferi düşüncesi terk edildi (Üzen, 2011, s. 494-593).

İngilizler 24 Aralık 1916'da El-Ariş'i, 9 Ocak 1917'de Refah kasabasını ele geçirdi. Mısır'dan döşedikleri demiryolu da El-Ariş'e ulaştırıldı. Böylece Sina Çölü'nü tamamen ele geçirip Filistin kapılarına dayandı (Nedim, 1995, s. 35-36).

İkinci Kanal Seferi'nden önce Mekke Emiri Şerif Hüseyin, 5 Haziran 1916'da isyan etti. Mekke, Cidde ve Taif'i ele geçirdi. (T. C. Genelkurmay, 1978, s.166-250) Kuvvetleri oğlu Faysal'ın kumandasında savaşın sonuna kadar İngilizlerle birlikte hareket ederek Türk ulaşım yollarına sabotajlar düzenlediği gibi Halep'e kadar olan Filistin harekâtında İngilizlerin sağ kanadı gibi hareket ederek onlara katkı sağladı.

2. Gazze Savaşları

7 Aralık 1916'da İngiliz kabinesinde değişiklik oldu. Yeni atanan kabinenin başkanlığına Lloyd George getirildi. Yeni İngiliz Başbakanı siyonist Yahudilerle yakınlığıyla tanınıyordu. Yeni kabine, Almanları dize getirmek için "*müttefiklerine ağır askerî darbeler indirilmesi ve saf dışı bırakılması gerektiği*" politikasını ve Irak ve Filistin Cephelerindeki Türk birliklerine ağır darbelerin indirilmesinin gerektiği stratejisini benimsedi. Ayrıca Kudüs ele geçirilirse Osmanlı halifesine ağır bir manevi darbe indirilecek ve halifenin İslam âlemi üzerindeki prestiji sarsılacaktı (Nedim, 1995, s. 33-41). Bu arada Irak Cephesi'nde 11 Mart 1917'de Bağdat İngilizler tarafından ele geçirildi. Bunun etkileri Filistin Cephesi'ne de yansyacaktı.

Birinci Gazze Muharebesi'nde, Gazze'de 3.500 tüfek Türk kuvveti bulunuyordu (Cemal Paşa, 1977, s. 227). Buna karşılık karşısında 20.000 tüfek İngiliz kuvveti bulunuyordu (Kemal, 2014, s. 133). 25/26 Mart gecesi İngilizler Gazze'ye saldırdı. Akşama kadar süren muharebede İngilizler başarısız olup geri çekildi. Türk zayıtı yaklaşık 1.627 kişi iken İngiliz zayıtı 4.000 civarındaydı (T. C. Genelkurmay, 1979, s. 563).

Birinci Gazze Muharebesi'nden sonra İngiliz Genelkurmayı 30 Mart 1917'de Mısır Sefer Komutanı Archibald Murray'a "... ilk hedefiniz, Kudüs güneyindeki Türk kuvvetlerini yenmek ve Kudüs'ü işgal etmek olmalıdır." emrini verdi (T. C. Genelkurmay, 1979, s. 601). İkinci Gazze Muharebesi yaklaşırken İngilizler Gazze'deki Türk kuvvetini 8.500 ve çevresinde de 6.500 muharip tahmin ediyordu. Oysaki muharebe alanında 18.185 tüfek, 86 makinalı tüfek, 101 top bulunuyordu. İngilizler 65.000 piyade tüfeği, 160 makineli tüfek, 170 top, 8 tanka sahipti (T. C. Genelkurmay, 1979, s. 601).

17-19 Nisan 1917 tarihleri arasında cereyan eden İkinci Gazze Muharebesi'nde Türklerin zayıtı 2.000 şehit, yaralı ve kayıp, İngilizlerin ise 6.000 idi (Nedim, 1995, s.49; T. C. Genelkurmay, 1979, s. 650). İngilizler üstelik bu muharebede zehirli gaz da kullandı (T. C. Genelkurmay, 1979, s. 631). İngilizler, bu muharebeyi de kaybetti.

1915'te Çanakkale'de, 1916'da Kut'ül Amare'de İngilizlere karşı kazanılan büyük zaferlerden sonra 1917 yılı içinde Türkler Gazze'de üst üste iki önemli zafer kazanmıştı.

İngilizler, mart ve nisan aylarındaki yenilgiden sonra "*Türklerle Filistin'de ağır darbe indirip savaştan çekilmelerini sağlamak amacıyla*" takviye kuvvetler göndermeye karar verdiği gibi Haziran 1917'de Mısır Sefer Kuvveti Komutanı'nı değiştirmeye karar verdi. Murray'ın yerine General Allenby atandı. Kendisi İngiltere'den yola çıkmadan önce İngiltere Başbakanı Lloyd George ile görüşmüş ve Başbakanına Kudüs'ü yeni yılbaşında "*Hristiyan âlemine hediye olarak sunmak istediğini*" ifade etti (Nedim, 1995, s. 51). Zaten göreve başlamadan önce Başbakan kendisine "*Noel'e Kadar Kudüs*" emrini vermişti (George, 1936, s. 3220). Allenby, haziran sonunda Mısır'a gelerek göreve başladı. Mısır'da yaptığı incelemeler sonunda ihtiyaç duyduğu kuvvet (tam donanımlı iki tümen) ve askerî malzemeyi bir raporla Londra'ya bildirdi. Talebi aynen karşılandı. 21 Temmuz 1917'de kendisine şu talimat verildi: (Falls-Becke, 1996, s.14-15):

"Önümüzdeki sonbahar ve kış aylarında 'Türklerle mümkün olduğunca ağır bir darbe vurmak' büyük önem taşımaktadır. Filistin'de kazanılacak büyük bir zafer, Avrupa'da benzer bir başarının pek olası olmadığı bir dönemde halkın güvenini ve dayanıklılığını artıracaktır. Ayrıca, Türkiye'nin savaş yorgunluğunu ve Alman destekçilerine duyduğu memnuniyetsizliği artıracaktır. Fransa için coğrafi bir hedef belirlenemezdi, çünkü Rusya'daki durum düşmanın Kafkasya'dan askerlerini ne kadar başka yerlere kaydırabileceği konusunda belirsizdir."

Bar-Yosef'a göre, 2 Nisan 1917 tarihli Savaş Kabinesi toplantısında,

"Filistin'de ve özellikle de Kudüs'ün işgalinden beklenen moral ve siyasi avantajlara büyük vurgu yapıldı. İşgalin ülkenin her yerinde büyük bir memnuniyetle karşılanacağı belirtildi." Filistin'deki bir başarı, "zorlu bir ekonomik durumun bunaltıcı etkilerini de dengeleyecekti." "Halkın Orta Doğu'da beklenen bir askeri harekâta hazır olması gerektiğini hisseden Başbakan, yeni atanan Propaganda Direktörü John Buchan'a 'Türkler Mutlaka Gitmeli' sloganıyla bir kampanya başlatmasını emretti" (Bar-Yosef, 2001, s.90).

Irak Cephesi'nde 11 Mart 1917'de Bağdat'ın İngilizler tarafından ele geçirildiği yukarıda ifade edilmişti. Bağdat'ı kurtarmak için Yıldırım Ordular Grubu Komutanlığı kurulmuş, komutanlığına da Alman Mareşali Falkenhayn atanmıştı. Almanya, Asya Kolordusu adını verdiği 6.500 kişilik bir kuvvetle takviye edecekti (Nedim, 1995, s. 53). Bu zamana kadar Almanya, bu sayıda ve donanımda bir kuvveti Osmanlı Devleti'ne göndermemişti.

20 Haziran 1917'de Başkomutan Vekili Enver Paşa, Halep'te komutanlarla bir değerlendirme toplantısı yaptı. Bu toplantıda amacının Bağdat'ı geri almak olduğunu, bunu Yıldırım Ordular Grubu'nun yapacağını belirtince 4. Ordu Komutanı Cemal Paşa, Bağdat Seferi yapılmasındansa Halep'te toplanacak kuvvetin ihtiyaç duyulan yerlere kaydırılabileceğini, sonbaharda İngilizlerin Gazze üzerine bir saldırısı beklendiğini, Halep'te toplanmış bir ordunun bulunmasının İngilizleri caydırabileceğini dile getirmiş ama Enver Paşa Bağdat'ın geri alınması için verilen karardan dönmeyeceğini belirtmiştir (Cemal Paşa, 1977, s. 240-241). Erkilet'e göre, "*Bir Bağdat seferi ancak Filistin Cephesi'nin tamamen emniyetinden sonra düşünülebilirdi.*" (Erkilet, 2002, s. 35). Oysaki Filistin Cephesi'nin güvenliği garanti altında değildi ve Türk Genelkurmayı Bağdat'ın kurtarılması fikrine saplanıp kalmıştı. Enver Paşa'ya göre, Birinci ve İkinci Gazze Muharebesi'nde başarıyla savunma yapan Türk birlikleri 3. Gazze Muharebesi'nde de aynı başarıyı gösterebilirlerdi (Erkilet, 2002, s. 36-47). Halep toplantısından sonra Yıldırım Ordular Grubu padişahın onayından sonra resmen 11 Temmuz 1917'de kuruldu (T. C. Genelkurmay, 1986, s. 83).

Eylül 1917'ye kadarki süre, Yıldırım Ordular Grubu'nun tamamen Irak'ta veya Filistin'de görevlendirilmesi tartışmalarıyla geçti. Filistin'de yaklaşan İngiliz saldırısı tehlikesi nedeniyle en sonunda Filistin'de görevlendirilmesi kararlaştırıldı (T. C. Genelkurmay, 1986, s. 83-115). Filistin ve Kudüs tehlikedeyken Bağdat'ın geri alınması düşüncesinden dolayı Yıldırım kuvvetlerinin gereksiz hazırlıklarla vakit geçirmesi Filistin Cephesi aleyhine çok kıymetli zamanların kaybedilmesine yol açtı (T. C. Genelkurmay, 1986, s. 773; Nedim, 1995, s. 55). Bu durum, Üçüncü Gazze Muharebesi'nin kaybedilmesinin önemli sebepleri arasında yer alacaktır.

Cephede İngilizlerin 50.000 piyade ve atlı piyadesine karşı, Türklerin 22.000 piyadesi vardı (T. C. Genelkurmay, 1986, s. 102). İngilizler, Türklere oranla piyade açısından bire karşı ikiden fazla, süvari açısından bire karşı sekiz, topçu açısından ise ikiye karşı üç misli üstünlüğe sahip idi (T. C. Genelkurmay, 1986, s. 31). Emir Faysal'ın emrindeki Arap ordusunu oluşturan 8000 kadar muharibin İngilizlerin yanında yer aldığını da eklemek gerekir (Nedim, 1995, s. 139).

Erkilet'e göre, Birinci ve İkinci Gazze Muharebeleri İngilizlere şunu öğretmişti: Osmanlılara karşı başarı kazanmanın ilk şartı sayısal büyük bir üstünlük sağlamaktır. İngilizler 26 Mart 1917'de Birinci Gazze Muharebesi'nde Osmanlıların cephedeki 16.000 tüfek ve 74 topuna karşı 25.000 tüfek ve 100 top ve 19 Nisan 1917'de İkinci Gazze Muharebesi'nde Osmanlıların cephedeki 20.000 tüfek ve 101 topuna karşı 33.000 tüfek ve 150 top ile saldırmıştı. Her iki muharebede de başarılı olamamış ve büyük zayıflık vererek geri çekilmek zorunda kalmıştı. Her iki muharebe göstermişti ki İngilizlerin Osmanlılara karşı bir saldırıda başarı sağlamak için yukarı verilen yüksek oranlar bile yeterli değildi. İngilizler işte bu nedenle kuvvetlerini daha çok artırmaya ve donatmaya ve de hazırlıklarını daha büyük bir oranda geliştirmeye karar vermişti. 31 Ekim 1917'deki kuvvetleri karşısında Osmanlılara göre tüfek sayısını 100'e karşı 228'e ve top sayısını 100'e karşı 132'ye çıkartmışlardı. Türklerin 25.000 tüfeğine karşı en az 57.000 tüfek ve Türklerin 206 topuna karşı 270 top kullandıkları kesindir (Erkilet, 2002, s. 180-181).

31 Ekim'de Birüssebi'ye İngiliz saldırısı ile Üçüncü Gazze Muharebesi başladı. Gazze'yi düşürmek için önce Birüssebi'nin ele geçirilmesi gerekiyordu.

Birüssebi'ye saldıran İngiliz kuvveti yaklaşık olarak 17.000 tüfek, 180 top idi. Albay İsmet (İnönü) komutasındaki Türk kuvveti ise yaklaşık olarak 4.400 piyade tüfeği, 60 makineli tüfek, 28 toptan ibaretti (T. C. Genelkurmay, 1986, s. 130). 31 Ekim'de sabahtan başlayan İngiliz saldırısı akşama kadar sürmüş, İngilizler akşama doğru kasabaya girmeyi başarmış ve böylece Birüssebi'yi ele geçirmişti.

Gazze önündeki İngiliz kuvveti, 11.000 tüfek ve 148, Türklerin ise 8.000 tüfek ve 116 top idi (T. C. Genelkurmay, 1986, s. 162). Birüssebi'nin düşmesinden 4-5 gün önceden Gazze'ye İngiliz bombardımanı başlamıştı. 1 Kasım'da kara saldırısı başlamış ve Türk Komutan onay aldıktan sonra 4 Kasım'dan başlayarak şehri ve mevzileri boşaltmaya başlamış ve 6/7 Kasım gecesi boşaltma işi sona ermişti. İngilizler 7 Kasım sabahı boşaltılan kasabaya girmişti. Böylece Filistin ve Kudüs kapıları açılmıştı (Nedim, 1995, s. 68; T. C. Genelkurmay, 1986, s. 162-180; Erkilet, 2002, s. 137-166). Gazze üzerine İngiliz saldırısı başladıktan sonra 2 Kasım'da yukarıda değinilen meşhur Balfour Deklarasyonu yayınlanmıştı. İngiliz birlikleri Filistin'de Yahudi yerleşim yerlerinden geçerken Yahudiler, İngiliz askerlerine coşkun sevgi gösterileri yapıyordu (Nedim, 1995, s. 74).

Birüssebi ve Gazze'nin düşmesi ve cephenin yarılmasından sonra Türkler cepheyi geriye nakletmek zorunda kaldı. 7 Kasım'da İngilizlerin takip harekâtı başladı ve bu durum Kudüs ele geçirilinceye kadar yaklaşık bir ay sürdü.

Türkler zaman zaman durumu değiştirmeye yönelik bazı karşı taarruzlar yapmışsa da bu durum sonucu değiştirecek bir etki yapmadı. İngilizler 16 Kasım 1917'de Yafa'yı işgal etti. İngilizlerin Kudüs'e yaklaşması üzerine 8 Aralık 1917'de Türk 7. Ordu Komutanı 20. Kolordu Komutanı'na "Mukaddes bir şehri düşman tahribatından sıyanet maksadıyla" tahliyesine karar verildiğini bildirdi (Askeri Tarih Belgeleri, 2024, s. 258). Yıldırım Ordular Grubu Komutanı da Kudüs hakkında Başkomutanlık Vekâleti'ne "Kudüs, az kayıpla ve önemli bir muharebeyle şehrin tarihi dinsel yerlerinin tahribine meydan verilmeksizin 8/9 Aralık gecesi boşaltılmıştır..." bilgisini ilettili. 31 Ekim'den başlayan muharebeler sonunda Kudüs 34. defa el değiştirmiş oldu. 31 Ekim - 9 Aralık 1917 arasındaki muharebelerde Türklerin kayıpları yaklaşık olarak 25.000, İngilizlerin kaybıysa 18.000'di. Kudüs'ün ele geçirilmesiyle İngilizler harekâtı durdurmadı. Çünkü Türklerin Kudüs'ü geri alma girişimleri ne karşı baskının artması ve Türklerin mümkün olduğu kadar daha kuzeye itilmesi gerekiyordu. Bu nedenle 31 Aralık 1917'ye kadar harekât durmadı (T. C. Genelkurmay, 1986, s. 219-508; Nedim, s. 72-116; Erkilet, s. 189-267). Türklerin 7. ve 8. Ordusundan toplam olarak 180 subay, 3.360 şehit; 331 subay, 8.651 er yaralı; 174 subay, 6.231 er tutsak; 280 subay, 6.100 er kayıp vardı ki, tüm muharebe zayıyatı 25.337 idi (T. C. Genelkurmay, 1986, s. 509). İngilizlerin zayıyatı ise ölü, yaralı, kayıp ve esir olarak yaklaşık 1.363 subay ve diğer rütbelere 18.526 toplam 19.889 kişi idi (The War Office, 1922, s.279-280).

3. Kudüs'ün Teslimi

9 Aralık 1917 günü Osmanlı Devleti'nin son Kudüs Mutasarrıfı İzzet Bey, belediye başkanına bir teslim mektubu vererek sabah erkenden şehirden ayrıldı. İzzet Beyin 8/9 Aralık 1917 tarih ve imzalı mektubunda şunlar yazıyordu (Üzen, 2009, s. 331-332):

"İngiliz Kumandanlığına

Her milletçe kutsal sayılan Kudüs'teki yerleşim yerlerine iki günden beri obüsler düşmektedir. Osmanlı Hükümeti sırf dinî mekânların zarar görmemesi için kasabadan çekilmiş ve Kamame, Mescid-i Aksa gibi dinî mekânların korunmasına memurlar görevlendirmiştir.

Tarafınızdan dahi bu yolda muamele edileceği ümidiyle bu belgeyi Belediye Reisi Vekili Hüseyinzâde Hüseyin Bey eliyle gönderiyorum efendim. Kudüs Müstakil Mutasarrıfı İzzet 8/9.12.33"

Belediye başkanı, sabahleyin yanında birkaç polis memuru ile İngiliz birliklerine doğru yola çıktı. Saat 08.30'da İngiliz öncü birliklerine rastladılar. Teslim mektubu ve şehrin anahtarı kendilerine sunuldu. Muhabereler sonunda Allenby adına Korgeneral P. Chetwode bunları teslim aldı. Ardından İngilizler Kudüs'e girdi ve güvenlik tedbirleri alındı. Osmanlı Devleti'nin birlikte oldu-

ğu savaş grubunun dışındaki Hristiyan ülkelerde büyük sevinç gösterileri oldu. 11 Aralık 1917’de Allenby bir hacı gibi yaya olarak şehre törenle girdi. Törende okunan Beyanname, İngiliz Hükûmeti tarafından düzenlenmişti ve üç hafta önce Allenby’e gönderilmişti. Beyanname altı dilde okundu (Üzen, 2009, s. 332-338). Okunan beyanname şuydu:

“Mübarek Kudüs’ün sakinleri ve çevresinde ikamet eden halka:

Komutam altındaki askerlerin Türkleri bozguna uğratması kuvvetlerim tarafından şehrinizin işgalıyla sonuçlanmıştır. Bundan dolayı, şimdi, burada yönetim ekli olarak sıkıyönetim ilan ediyorum ve askerî artlar gerektirdiği kadar da sürecektir.

Bununla beraber, çekilmiş düşmanın ellerindeki tecrübeniz sebebiyle herhangi biriniz telaşa kapılabilirsiniz. Bundan dolayı herkesin kesinti korkusu olmadan meşru işini devam ettirmesinin arzum olduğunu size bildiriyorum.

Ayrıca, şehrinize insanlığın büyük dinlerinden üçünün bağlilarınca tutkuyla bakıldığından ve birçok asırdır bu üç dinin ibadet eden ve dindar halk yığınlarının hacıları tarafından şehrin ruhu tanrıya adandığı için, her kutsal bina, anıt, kutsal yer, tapınak, geleneksel mevki, vakıf, dini teberru veya üç dinin hangisi olursa olsun mutat ibadet yerinin muhafaza edileceğini ve onların kutsal olduğuna inananların mevcut gelenek ve inançlarına göre korunacağını bilmenizi isterim. Aralık 1917 Edmund Henry Hynmen Allenby, General Mısır Seferi Kuvveti Komutanı” (Falls, vd, 1996, s. 260-261)

İngilizlerin Kudüs’ü ve Filistin’i ele geçirmesinden sonra, savaşın sonunda yayınlanan kimi eserlerde Allenby ve ordusu hakkında Haçlı ifadesi kullanılmıştır. Örneğin, F. H. Cooper, Khaki Crusaders (1919), Cecil Sommers, Temporary Crusaders (1919), R. E. C. Adams, The Modern Crusaders (1920), Donald Maxwell, The Last Crusade (1920), John N. More, With Allenby’s Crusaders (1923) ve Vivian Gilbert, The Romance of the Last Crusade (1923) Bu eser başlıklarının İngiliz harekâtı sırasında ve sonrasında İngilizlerin genel ruh halini yansıttığı söylenebilir (Bar-Yosef, 2001, s.87).

Diğer yandan, çok sık karşılaşılan, Allenby’in 1918’de Şam’ı ele geçirilmesinden sonra kılıcını Selahattin Eyyubî’nin türbesine doğru uzatarak *“Bugün Haçlı seferleri tamamlanmıştır”* sözü ile Suriye’nin Fransa’nın yönetimine geçmesinden sonra, Doğu Akdeniz’deki son Yüksek Komiseri olan Fransız Generali Henri Gouraud veya General Mariano Goybet’te atfedilen, *“Selahattin, geri döndük! Burada olmam Haçın Hilale galebesini göstermektedir.”* şeklindeki sözlerin zayıf temellere sahip ve şimdiye kadar kanıtlanamayan bilgiler olduğunu belirtmek gerekir.²

Sonuç

Kudüs; Yahudi, Hristiyan ve Müslümanca kutsal bir şehir kabul edilmiş, ele geçirilmesi gereken önemli hedeflerden biri olmuştur. Siyonist Yahudiler Filistin’i yurt edinmek için Osmanlı Padişahı 2. Abdülhamit’ten satın almaya çalışmış ama bu çabaları bir sonuç vermemiştir. Osmanlı Devleti’nin Birinci Dünya Savaşı’na katılması ve Mısır/Süveyş Kanalı seferleri Kudüs’ün kaybına giden üç yıllık bir süreci de başlatmıştır. Bu savaşta, Osmanlı Devleti ve Almanların hedeflerinden biri olan Süveyş Kanalı ve beraberinde Mısır’ı ele geçirme çabaları, iki yılın sonunda başarısızlıkla sonuçlanmış ve bu sonuç, İngilizlerin dikkatini Filistin’i dolayısıyla Kudüs’ü ele geçirmeye çevir-

² Analiz için bkz.

<http://www.damascus-foundation.org/archives/2873;https://www.malumatfurus.org/ingiliz-general-allenbynin-kuduste-selahaddin-eyyubinin-mezarini-tekmeledigi-ve-kalk-selahaddin-biz-yine-geldik-dedigi-iddiasi-asilsizdir/>

miştir. 1914-1916 arasında Osmanlı kuvvetleri saldırı konumunda, İngilizler savunma konumunda kalmıştır.

1917'den başlayarak eldeki imkânlar nedeniyle Türkler savunma, İngilizler saldırı konumuna geçmiştir. Filistin'in kapısı olan Gazze üzerine Mart ve Nisan 1917'deki İngiliz saldırıları Türklerin başarılı savunması karşısında başarısız olmuştur. Bunun üzerine, İngilizler Mısır'daki komutanı değiştirip yeni bir komutan (Allenby) göndermiştir. Kendisine her türlü askeri destek verilmiştir. Çünkü hem İngiltere'nin hem de müttefiklerinin Avrupa'da bir zafer beklentisinin olmadığı bir dönemde, bir an önce Kudüs'ün ele geçirilmesi İngiliz halkı ve de müttefikleri için ziyadesiyle önemli bir moral ve motivasyon olacaktı.

İkinci Gazze Muharebesi'nden sonra Osmanlı Genelkurmayı'nın Bağdat'ı geri almak fikrin-den dolayı Filistin'deki yaklaşan tehdit sürecini iyi yönetemediği söylenebilir. Filistin'deki İngiliz tehdidinin öncelik olduğuna karar verdiğinde çok değerli zamanları kaybetmiş ve gereken hazırlığı yapamamıştır. Bu da Filistin'in yarısını ve Kudüs'ü kaybetmesine yol açmıştır.

Türkler, 8/9 Aralık 1917 gecesi Kudüs'ü savunmadan boşalttı ve 9 Aralık'ta İngilizler şehri teslim aldı. Zaten eldeki imkânlarla Kudüs'ü savunmak artık imkânsızdı. General Allenby 11 Aralık'ta önceden hazırlanan bir törenle şehre girdi. Şehrin ruhuna uygun bir beyanname yayınladı. Böylece 401 yıl Osmanlı egemenliğinde kalan Kudüs el değiştirmiş ve 730 yıl sonra tekrar Hristiyanların eline geçmiş oldu.

Kaynakça

Armaoğlu, F. (1988). *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1980*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi. (2024). Yıl: 73, Sayı:154, Ankara: ATESE Yayınları.

Avcı, C. (2002). Kudüs-Fethedilişinden Haçlı İstilasına Kadar. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.26, 327-329.

Bar-Yosef, E. (2001). The Last Crusade? British Propaganda and the Palestine Campaign, 1917-18. *Journal of Contemporary History*, 36 (1), 87-109.

Cemal Paşa. (1977). *Hatıralar*. İstanbul: Düzenleyen: Behçet Cemal, Çağdaş Yay.

Doğan, O., Erdoğan, A. (2017). XIX. Yüzyılda İngiliz Sömürgeciliğinde Hindistan'ın Yeri ve Önemi. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 16 (3), 839-847.

Emecen, F. (2009). Selim I. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.36, 407-414.

Erden, A. F. (1949). *Paris'ten Tih Sahrasına*. Ankara: Ulus Basımevi.

Erkilet, H. H. E. (2002). *Yıldırım*. Ankara: Genelkurmay Basımevi.

Buhl, F. (1977). Kudüs. *İslam Ansiklopedisi*, C.6, 952-964.

Falls, Cyril ve Becke, A.F. (1996). *Military Operations Egypt & Palestine*. London: Part 1, The Imperial War Museum.

George, D. L. (1936). *War Memoirs of David Lloyd George*, London: Volume VI, The Chapel River Press,

Harman, Ö. F. (2002). Kudüs. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.26, s.323-327.

Hoskins, H. L. (1966). *British Routes to India*. London: F. Cass.

- Karal, E.Z. (1938). *Fransa-Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu (1797-1802)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Yay.
- Kressenstein, K. von. (1943). *Türklerle Beraber Süveyş Kanalına*. İstanbul: Çev. Mazhar Besim Özalpaslan, Askerî Matbaa.
- Longgood, W. F. (1957). *Suez Story: Key to the Middle East*, New York: Greenberg.
- MacMunn, G. ve Cyril, F. (1996). *Military Operations; Egypt & Palestine*. London: Vol. I. The Imperial War Museum.
- Nedim, Ş. M. (1995). *Filistin Savaşı (1914-1918)*. Ankara: Genelkurmay Basım Evi.
- Öke, M. K. (2012). *Siyonizm ve Filistin Sorunu (1880-1923)*. İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi.
- Özgüldür, Y. (2021). İttifaktan Savaşa: 2 Ağustos 1914 Tarihli Osmanlı - Alman İttifak Antlaşması ve Yansımaları. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 76 (2), 475- 492.
- T. C. Genelkurmay. (1979a). *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Sina-Filistin Cephesi*. Ankara: C.1, Genelkurmay Basımevi.
- T. C. Genelkurmay. (1986b). *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Sina-Filistin Cephesi*. Ankara: C.2, Genelkurmay Basımevi.
- T. C. Genelkurmay. (1978). *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Hicaz, Asir, Yemen Cephele ve Libya Harekâtı 1914-1918*. Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- The War Office. (1922). *Statistics of the Military Effort of the British Empire During the Great War 1914-1920*. London: His Majesty's Stationery Office.
- Üzen, İ. (2009a). İngilizlerin Kudüs'ü Ele Geçirmesi ve General Edmund H. H. Allenby'nin Kudüs'e Törenle Girişi (9-11Aralık 1917). *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19 (2), 329-344.
- Üzen, İ. (2011b). *Osmanlı'nın Çöl Yürüyüşü. Kanal Seferleri*. İstanbul: Paraf Yayınları.